

VRIJHEID, GELIJKHEID EN EENZAAMHEID

Afscheidscollege

uitgesproken door Prof.dr. E.W. Hofstee
op 30 oktober 1980

VRIJHEID, GELIJKHEID EN EENZAAMHEID¹⁾

Over enkele jaren zullen we gedenken, dat 200 jaar geleden de Franse Revolutie uitbrak. Hoewel deze zich reeds eerder had aangekondigd, werden met deze revolutie de poorten wijd opengezet voor de ontwikkeling van wat wij de moderne wereld zijn gaan noemen. Wie spreekt over de moderne wereld, spreekt over de Verlichting. De Verlichtingsdenkbeelden zijn natuurlijk niet uit het niets ontstaan. Ze hebben een lange voorgeschiedenis en belangrijke maatschappelijke achtergronden. Ze zijn echter tot een wezenlijk en zelfstandig element geworden in de ontwikkeling, eerst van de Westerse wereld, later ook van die daarbuiten en ze zijn dat gebleven tot in onze tijd.

Zonder de duidelijke schakeringen in de denkbeelden van de vaders van de Verlichting uit het oog te verliezen, kan men vaststellen, dat de bevrijding van de mens centraal stond in hun denken. De bevrijding die de Verlichters voorstonden, was in wezen totaal. Het was een politiek-maatschappelijke bevrijding, een bevrijding van overheersers en onderdrukkers, maar vooral ook een bevrijding van de geest, een bevrijding van dogmatisch denken en van betuttelend beperken van het menselijke handelen.

Men kan de laatste twee eeuwen dan ook zonder overdrijving aanduiden als het tijdperk der emancipaties. De emancipatie van de burgers, van de boeren, van de arbeiders, van de vrouwen, van de slaven, van het kind, van de wetenschap, van het onderwijs en het geestelijk leven in het algemeen, welke factoren hierop ook van invloed zijn geweest, zij zijn in de vorm, waarin zij zich voordeden, ondenkbaar zonder die uitkristallisering van de gedachten over de bevrijding van de mens, die de Verlichting voortbracht. De twee grote politieke vernieuwings- en bevrijdingsbewegingen van de 19de en de 20ste eeuw, het liberalisme en het socialisme, wortelen beide in de Verlichting.

De Verlichtingsdenkbeelden hebben, met name ook in Nederland, veel weerstanden ondervonden, maar er zijn toch vermoedelijk op het ogenblik relatief weinigen meer in de Westerse wereld, die, zo niet alles, dan toch veel van wat in de afgelopen twee eeuwen aan vrijheid van de mens door de Verlichting is geïnspireerd, niet zullen aanvaarden. Dus reden tot een juichtoon, of althans tot voldoening, wanneer we straks

met de Franse revolutie, toch in feite de doorbraak van de Verlichting herdenken? Er is reden om er aan te twijfelen, of straks de herdenking in opgewektheid zal worden gevierd. Het is al lang geen originele opmerking meer, wanneer men stelt, dat de Westerse wereld - en dat geldt zeker ook voor Nederland - in een geestelijke en ook sociale malaise verkeert. De kans op een feeststemming in 1989 lijkt niet erg groot.

Ondanks 200 jaar doorwerking van de Verlichting dus geen gelukkiger wereld? *Ondanks*, of misschien ook *mede door*? Hadden de Verlichtingsdenkbeelden misschien ook de kiemen in zich van een ontwikkeling, die niet alléén tot heil van de mensheid strekte? Ik meen, dat de sociale en culturele situatie in onze tijd en met name die in de laatste jaren, ons dwingt deze vraag bevestigend te beantwoorden. In het volgende hoop ik aannemelijk te maken, dat er elementen in het Verlichtingsdenken zijn, die bij een voortgezette ontwikkeling de Westerse wereld en misschien ook de wereld daarbuiten, noodlottig dreigen te worden.

Wanneer we constateren, dat de bevrijding van de mens in de denkwereld van de Verlichting centraal stond, dienen wij ons er van bewust te zijn, dat het hierbij ging om de bevrijding van de mens als *individu*. Verder dan deze bevrijding van het individu is de Verlichting in wezen niet gekomen. Men heeft zich niet afgevraagd, hoe een maatschappij in al zijn geledingen en fijne vertakkingen in wezen functioneert en kan functioneren. Men heeft zich er geen duidelijk beeld van gevormd, welke structuren en welke cultuur - en in het bijzonder welke normen - noodzakelijk zijn om de grote verscheidenheid van functies, die binnen een samenleving moeten worden verricht, vorm te geven en om de motivatie te verschaffen, zonder welke deze niet kunnen bestaan. Zelfs de staat, waaraan de Verlichters grote aandacht hebben besteed, hebben ze niet primair gezien als een sociaal integratiekader voor het volk. Hoe uiteenlopend hun gedachten over de staat ook waren, het probleem, dat uit het denken van de Verlichters het sterkst naar voren springt, is dat van de bescherming van de individuele burger tegen de staat.

Het heeft weinig zin om zich af te vragen, of de denkers van de Verlichting in dit opzicht 'fout' zijn geweest; er zijn zeker gronden om te

betogen, dat zij, wat dit betreft, in grote lijnen gezien, niet anders konden denken dan ze deden. Dit laatste verandert echter niets aan het feit, dat alle vernieuwings- en bevrijdingsbewegingen in de 19de en in de 20ste eeuw, die hun inspiratie bewust of onbewust in de Verlichting vonden, het uitgangspunt en het wezenlijke doel van hun streven hebben gezocht in de verbetering van de positie van het individu. Dit betekent - om het enigszins te concretiseren - dat het voor deze bewegingen geen essentiële vragen waren, binnen welke groepen in de vernieuwende en veranderende maatschappij de mens geborgenheid zou kunnen ervaren, binnen welke verbanden hij er vreugde in zou vinden zich ergens voor in te spannen, waar hij het goede milieu en de juiste structuren zou vinden om hem te stimuleren tot het zoeken van onderwijs en vorming, of tot het beoefenen van kunst en wetenschap, binnen welke groepen hij zich zou kunnen ontspannen en vermaken, waar hij in nood en afhankelijkheid zorg en koestering zou vinden.

Het voorgaande geldt, als kinderen van de Verlichting, voor het liberalisme en voor het socialisme. Men heeft Marx wel verweten, dat hij zich geen duidelijke voorstelling van de staat van de toekomst heeft gevormd. Erger is, dat het Marxisme, evenmin als het liberalisme, zich ooit een werkelijk samenlevingsbeeld voor de toekomst voor ogen heeft gesteld. Hoe in de nieuwe maatschappij mensen met elkaar zouden moeten leven, hoe ze zich in groepen en groepjes zouden moeten vinden om met elkaar het leven aan te kunnen, heeft men in wezen niet als een probleem gevoeld. Beide bewegingen hebben zich er in feite op gericht bepaalde categorieën van *individuen* uit een maatschappelijk onaanvaardbaar geachte positie te bevrijden. Dat het socialisme zich uitdrukkelijker dan het liberalisme op één bepaalde categorie van de bevolking richtte en deze in de strijd tegen de onderdrukking tot een bewust samengaan trachtte te brengen, maakt, wat dit betreft, geen wezenlijk verschil. Een klasse, ook een bewuste klasse, is geen samenlevingsverband. Kenmerkend in dit verband is de vooral in communistische kringen nog graag gebezigde term 'massa'. Dit woord suggereert immers juist de ongestructureerdheid van een groot aantal individuen, slechts door een overeenkomstige maatschappelijke positie voorbestemd tot gemeenschappelijke actie.

Het zijn echter niet alleen deze beide grote politiek-maatschappelijke

emancipatiebewegingen, die de betekenis van de sociale infra-structuur voor het functioneren van onze maatschappij niet hebben onderkend en hebben gefaald met betrekking tot de ontwikkeling van de beeldvorming van een samenleven in de toekomst, na de verwezenlijking van de bevrijding, waarvoor men zich inzette. Het vooruit denken van emancipatiebewegingen in het algemeen lijkt steeds te stoppen bij het moment, waarop in hun gedachten de vrijmaking uit de onderdrukking is bereikt. Dan lijkt de zaak af. Hoe, in welke verbanden, de vrijgemaakten na de bevrijding met elkaar en met anderen samen verder zullen leven, schijnt men niet als vraagstuk te kunnen zien. Het zou niet juist zijn ze van onverschilligheid in dit opzicht te betichten. Bewust of onbewust gaat men er echter van uit, dat als de mensheid maar eenmaal bevrijd is van haar ketenen, de betere, de gelukkige samenleving als vanzelf zal komen.

Wat zij verder ook moge zijn, elke geslaagde emancipatie betekent echter tegelijkertijd het vernietigen van een stuk van het voordien aanwezige normenstelsel en het oplossen van bepaalde sociale verbanden. Hoe onrechtvaardig de menselijke posities in die oude verbanden misschien ook waren verdeeld en hoe vernederend misschien ook de gedragsvormen waren, die door de normen werden gesanctioneerd, norm en verband vormden een houvast, dat verloren ging, als na de geslaagde emancipatie geen nieuwe vormen van samenleven ontstonden. Het individu was dan wel vrijer, maar ook eenzamer.

Het lijkt nauwelijks noodzakelijk hier in details uiteen te zetten, hoe in de afgelopen twee eeuwen de mens in de Westerse wereld uit steeds meer sociale verbanden is losgeraakt en - zo hij er nog in leeft - de verhouding er mee een steeds vrijblijvender karakter heeft gekregen. Soms was het verbreken van een bestaande verbondenheid een duidelijke voorwaarde voor rechtvaardiger verhoudingen, soms was dit minder uitgesproken het geval en was het verkrijgen van grotere vrijheid grotendeels doel op zichzelf. Het effect was echter hetzelfde; steeds meer werd de mens geïndividualiseerd.

Men zal misschien de vraag stellen of het niet overtrokken is, in een beschouwing van de individualisering van de Westerse mens in de 19de eeuw de invloed van het Verlichtingsdenken zo zeer in het middelpunt te plaatsen. Mag men dit hiervoor wel primair verantwoordelijk stellen,

ja is het zelfs niet eerder een culturele weerspiegeling van meer fundamentele maatschappelijke krachten, die de wezenlijke wortels vormen van de individualisering? Dat de Verlichtingsdenkbeelden bepaalde sociale achtergronden hebben, merkten we in het begin reeds op en ongetwijfeld vallen in de 19de en de 20ste eeuw maatschappelijke krachten aan te wijzen, die de individualisering in de hand hebben gewerkt. Bij het laatste valt met name te denken aan de moderne industrialisatie en de daarmee gepaard gaande bevolkingsconcentratie, die zoveel mensen hebben losgemaakt uit hun oorspronkelijke sociale omgeving. Noch om het één, noch om het ander gaat het hier in feite echter. Geestelijke stromingen van een diepte en een breedte als de Verlichting zijn meer dan een aantal, op een bepaald ogenblik gestelde eisen of programmapunten. Ze zetten zich vast als een cultuurelement, dat min of meer los gaat functioneren van de omstandigheden waaronder het ontstond en van de personen, die in eerste instantie de beginselen formuleerden. Ze worden tot een denk- en interpretatiekader, van waaruit generaties achtereenvolgens, mensen, telkens weer in hun eigen bijzondere situatie, vorm en beeld van zichzelf en hun houding tegenover anderen trachten te bepalen. Ze dienen als denkcodering om diffuse vormen van onvrede en onbehagen en verlangens naar verandering te structureren. Ze geven deze als het ware een mond en ze bepalen daarmee voor een groot deel de vorm, waarin ze naar buiten komen en deze wijze waarop ze werken. Strevingen van de meest uiteenlopende aard, op alle terreinen van het maatschappelijk leven, in de laatste twee eeuwen, zouden wezenlijk anders zijn geweest, als ze niet door het Verlichtingsdenken waren gekleurd.

Het is duidelijk, dat er door het steeds weer opnieuw formuleren van de problemen van mens en maatschappij in het denkraam van de Verlichting, de geestelijke en maatschappelijke betekenis van haar beginselen voortdurend is gegroeid. Ze hebben een vanzelfsprekendheid gekregen, die ze gewoon maakt, die de gedachte aan een andere benadering van persoonlijke en sociale problemen nauwelijks meer doet opkomen. Meer dan ooit vormt, bewust of onbewust, vandaag de dag de autonomie van het individu uitgangspunt en ideaal, wanneer men er zich toe zet principieel zijn denkbeelden t.a.v. mens en samenleving te formuleren. Het voorgaande houdt zeker niet in, dat machtige

cultuurverschijnselen als de Verlichtingsdenkbeelden de maatschappelijke ontwikkeling geheel of zelfs maar in sterk overwegende mate zouden bepalen. Ze zijn echter wel van fundamentele betekenis, even fundamenteel als b.v. de ontwikkeling van de vormen van economische produktie, die trouwens, wat de 19de en de 20ste eeuw betreft, van de Verlichtingsdenkbeelden niet is los te denken.

De geleidelijke ontmanteling van allerlei verbanden en de verwerping van steeds meer elementen van het oude normenstelsel, hebben lange tijd voortgang kunnen vinden, zonder dat dit leidde tot een zichtbare bedreiging van de maatschappij in de Westerse wereld, zeker niet in Nederland. De structuur van de oude samenleving, sterk getekend door de christelijke traditie, zat stevig in elkaar en kon tegen een stootje. De winst aan vrijheid leek groter dan het verlies aan gebondenheid. Er werd in de 19de en 20ste eeuw voor velen een stuk menselijke zelfstandigheid, waardigheid en rechtvaardigheid bereikt, zonder dat dit gedurende lange tijd leidde tot een voor de maatschappij onaanvaardbare verbreking van sociale samenhangen of een werkelijke bedreigende aantasting van het normenstelsel. Op te merken valt, dat tegenover het verlies in dit opzicht zelfs ook een kleine winst stond. Het groeiende verenigingsleven - hoewel op zichzelf niet los te zien van de voortgaande individualisering - bood voor velen dikwijls een milieu, waarin men zich, zij het wat eenzijdig, gebonden kon voelen.

In de laatste tientallen jaren is de ontwikkeling echter in een fase terecht gekomen, waarbij men van een hyper-individualisering kan spreken, die wel degelijk bedreigend wordt voor de toekomst van onze samenleving. Wat Nederland betreft, is vooral de ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog opvallend. Er zijn verschillende redenen, waarom in ons land de gevaren van een hyper-individualisering zich later dan in de ons omringende landen hebben gedemonstreerd. Vermoedelijk juist daardoor echter manifesteert deze zich nu zo duidelijk en scherp.

Men kan erover twisten, waar men het begin van de versnelling van de ontwikkeling van het individualiseringsproces in Nederland moet zoeken, aan het einde van de restauratieperiode na de Tweede Wereldoorlog, dus zo omstreeks 1955, of in de revolutie tegen de bestaande orde sedert het einde van de zestiger jaren. Zeker is wel, dat in de laatste

beweging het streven naar ontvoogding, de wens om zich los te maken uit allerlei sociale verbanden en van allerlei autoriteitsgeloof, een overwegende rol speelde. Ongetwijfeld was er, zeker aanvankelijk en opvallend genoeg, bij de opstandigen ook een sterk verlangen te constateren naar meer sociale warmte dan de reeds sterk geïndividualiseerde wereld kon bieden. Men kan, dunkt me, wel constateren, dat de neiging tot verzet tegen de bestaande verbanden en de heersende normen en daarmee een vergaande neiging tot individualisering, het pleit heeft gewonnen.

Het onderwerp van dit afscheidscollege houdt me reeds enige jaren bezig en - zoals voor de hand ligt - heb ik er op gelet, wat erover werd geschreven. Het is opmerkelijk, dat in de allerjongste tijd in een steeds aanzwellende stroom van geschriften, groot en klein, het vraagstuk van de hyper-individualisering aan de orde wordt gesteld. Ik heb er de laatste maanden wel over gedacht een ander thema voor deze rede te kiezen, omdat er misschien weinig nieuws meer zou zijn te vertellen en men mij van herkauwen zou kunnen beschuldigen. Ik heb echter de indruk, dat men enerzijds nog te weinig inziet hoe diep de wortels van het huidige hyper-individualisme liggen - al zijn er meer, die wijzen op het verband met de Verlichting²⁾ - en dat men anderzijds de bedreiging, die het voor de Westerse maatschappij inhoudt, onderschat. Deze bedreiging mag ik misschien met enkele voorbeelden illustreren.

In de eerste plaats noem ik dan de, vooral in de jongste periode, duidelijk afnemende belangstelling voor de gezinsvorming. Met name na 1970 is in ons land het aantal gesloten huwelijken per 1000 van de bevolking voortdurend en snel gedaald. Het beweegt zich thans op een zo laag niveau als in het verleden slechts in enkele jaren, onder zeer bijzondere omstandigheden, werd bereikt. Zonder op details in te gaan, zij opgemerkt, dat deze ontwikkeling niet, of hoogstens ten dele, is te verklaren uit veranderingen in de leeftijdsopbouw van de bevolking. Men zal vermoedelijk opmerken, dat - eveneens in de jongste periode - het aantal ongehuwd samenwonende paren sterk is toegenomen en dat dit ongehuwd samenwonen ten dele het huwelijk heeft vervangen. Inderdaad, het huwelijk, maar niet de gezinsvorming binnen het huwelijk. Zoals uit de statistiek van het aantal buitenechtelijk geboren blijkt, is het aantal geboorten uit ongehuwd samenwonen zeer gering.

Kinderen wenst men in Nederland nog steeds in overwegende mate binnen het huwelijk geboren te zien. Dit betekent echter niet, dat aan het aangaan van een huwelijk de wens tot het krijgen van kinderen automatisch is gekoppeld. Onze bevolkingsstatistiek laat eveneens zien, dat in een toenemend aantal huwelijken kinderen uitblijven. Hoewel het natuurlijk moeilijk is nauwkeurig vast te stellen, in hoeverre dit uitblijven uitstel betekent en in hoeverre afstel, lijkt het waarschijnlijk, dat er sprake is van een toenemend aantal kinderloze huwelijken³⁾.

Men kan ter verklaring van deze verschijnselen natuurlijk op allerlei factoren wijzen, maar het lijkt nauwelijks te betwijfelen, dat de vergaande individualisering van de levenshouding, zich o.a. uitdrukken in de wens in de ontplooiing van eigen persoonlijkheid en van eigen activiteiten, niet te worden gehinderd door de gebondenheid aan een gezin, een belangrijke rol speelt. Men heeft hierbij zeker niet alleen te denken aan de huidige golf van vrouwen-emancipatie en de o.a. daarmee samenhangende wens van vele vrouwen om beroepsmatig actief te zijn en te blijven. Het lijkt me waarschijnlijk, dat de houding van de mannen in dit opzicht een even belangrijke rol speelt als die van de vrouwen.

Er zullen nog weinigen in Nederland zijn, die een voortgaande, snelle groei van onze bevolking wenselijk achten. Dit behoeft gezinsvorming als normaal verschijnsel echter niet in de weg te staan. Een op lange termijn gelijk blijven van het bevolkingsaantal eist altijd nog ruim twee kinderen per gezien. De huidige situatie met betrekking tot de vruchtbaarheid van de Nederlandse bevolking is reeds zo, dat indien deze ongewijzigd zou voortbestaan, binnen afzienbare tijd deze bevolking zou teruglopen. Verder afnemende gezinsvorming zou, onder overige dezelfde omstandigheden, dit proces natuurlijk versnellen. Men kan als nuchter sociaal feit vaststellen, dat in de Westerse wereld het volk, de natie, een uiterst belangrijk en ook op lange termijn, nog onmisbaar sociaal integratiekader is⁴⁾, waarvan in bepaald opzicht de betekenis nog eerder toe- dan afneemt, ook al lijkt het soms anders. Het valt moeilijk vast te stellen, waarop waarde en betekenis van de natie als sociaal integratiekader berusten. Het lijkt echter niet wel denkbaar, dat deze door een langdurig, voor de betrokkenen merkbaar teruglopen van de bevolking en een daarmee gepaard gaande snelle veroude-

ring, niet negatief zouden worden beïnvloed. Zichtbare verzwakking en veroudering werken voor geen enkele groep inspirerend⁵⁾.

Een tweede, zeker even belangrijke vraag, is wat de afnemende neiging tot gezinsvorming ons heeft te zeggen met betrekking tot de kinderen, die nog wel worden geboren. Er is geen waterdicht schot tussen huwelijken en samenwonende paren, waarbinnen geen kinderen worden geboren en huwelijken, die wel tot geboorten leiden. Ik denk hierbij niet alleen aan de nog steeds vele ongewenste of althans onbedoelde geboorten, die kinderen brengen bij echtparen die ze liever niet hadden gehad, of er althans niet op waren voorbereid. Ook ouders, die in eerste instantie wel kinderen wensen, ontsnappen niet aan de individualiserende neiging tot zelfontplooiing en zelfverwerkelijking. Ze vinden daarbij, in de loop der jaren vaak in toenemende mate, de gebondenheid aan de kinderen op hun pad. Er zijn meer redenen, die het leven van kinderen in onze tijd vaak bijzonder moeilijk maken, maar het conflict bij hun ouders tussen enerzijds de wens een eigen leven te leiden en anderzijds de plicht aan hun kinderen de nodige zorg en koestering te geven, frustreert vermoedelijk tallozen onder de jonge generatie⁶⁾.

Een tweede groep van niet of slechts gedeeltelijk weerbaren, die door een voortgaande individualisering in toenemende mate in de verdrukking dreigt te komen, is die van de ouderen. Men kan met grote waardering constateren, dat sinds de Tweede Wereldoorlog de financiële positie van de bejaarden aanzienlijk is verbeterd en voor hen omvangrijke materiële voorzieningen zijn getroffen. Men kan echter desondanks vaststellen, dat van zeer velen onder hen, door toenemende vereenzaming, de positie sociaal en psychisch steeds hachelijker wordt. In de eerste plaats geldt dit voor de overgrote meerderheid van de bejaarden die met zijn tweeën, of alleen, een eigen huishouding blijven voeren. Het kan hun redelijk goed gaan, zolang ze met hun tweeën zijn, hun lichamelijke conditie naar verhouding goed blijft en het contact met de familie en de sociale omgeving in het algemeen, niet te zeer verzwakt. Is aan één of meer van deze drie voorwaarden niet voldaan, dan wordt voor velen het verder leven moeilijk en dat is dan nog zwak uitgedrukt. Het is duidelijk, dat het in dit verband vooral gaat om het intact blijven van de relaties met de sociale omgeving,

mede omdat door de aanwezigheid van deze relaties de problemen voortkomende uit het overlijden van één van de partners, of de praktische gevolgen van lichamelijke ongemakken, voor een deel kunnen worden opgeheven. Exact te meten is de invloed van de voortgaande individualisering op het lot van de op zichzelf wonende bejaarden natuurlijk niet en de enkele schrijnende gevallen, die de publiciteit halen, vormen natuurlijk geen maatstaf. Dat echter een groot en vermoedelijk toenemend aantal ouderen een weinig vreugdevol leven leidt, mag men uit eigen waarneming en die van anderen, uit beschouwingen van deskundigen over dit onderwerp en uit hetgeen er aan onderzoek op dit gebied bestaat, wel afleiden.

De overgang naar het bejaardenhuis van een beperkt deel van de bejaarden - 'goedgekeurd' worden voor een tehuis is niet gemakkelijk - kan bepaalde moeilijkheden opheffen. Het betekent echter ook een plotseling losgemaakt worden uit eigen vertrouwde omgeving en voor velen houdt het verblijf met anderen in een tehuis niet in, dat het gevoel van vereenzaming wordt opgeheven. Wat tenslotte de verpleegtehuizen betreft, hoezeer men daar ook zijn best doet er wat van te maken, weinigen zullen deze instellingen de ideale plaats achten voor de meest afhankelijken onder de ouderen om daar hun moeilijkste dagen door te brengen⁷⁾.

Hier valt nog het volgende aan toe te voegen. Men moet grote bewondering hebben voor de jonge vrouwen en soms ook jonge mannen, die bereid zijn in bejaardentehuizen, verpleegtehuizen en ten dele ook in ziekenhuizen, de zorg op zich te nemen voor bejaarden, die deze nodig hebben. Maar hoe lang zal men, bij voortgaande individualisering en toenemende gerichtheid op de rechten van het eigen ik, nog voldoende jonge mensen bereid vinden tot dit werk, waarvoor dienstbaarheid aan de ander een eerste vereiste is⁸⁾?

Gaan we naar een maatschappij toe die nog slechts werkelijk leefbaar is voor volledig weerbare mensen, zeg tussen 20 en 60 jaar? Dit is natuurlijk een zwart-wit voorstelling. Er zullen voorlopig nog wel gelukkige kinderen en gelukkige bejaarden blijven. Dat echter de ontwikkeling van de individualisering in haar huidige fase voor beide groepen bedreigend is, lijdt nauwelijks twijfel. Ook velen van de juist genoemde leeftijdsgroep zullen er trouwens ernstige schade van ondervinden.

Een andere vorm, waarin het hyper-individualisme zich uitdrukt, is de toenemende neiging van individuen en groepen van individuen het gezag van de staat te negeren en te ontkennen. Het gaat hier niet om een principieel streven tot het omverwerpen van de bestaande orde en de bestaande staat en het vervangen daarvan door een nieuw stelsel en ook niet om rellen of andere vormen van min of meer spontaan en incidenteel verzet. Het gaat om een zich innerlijk niet gebonden voelen aan door de staat getroffen en uit te voeren regels voor het gedrag van de burger, als men het daar zelf niet mee eens is. Of het nu betreft het naar eigen inzicht bepalen, of men al dan niet door het rode licht wil rijden, of dat men in het openbaar oproept om zich te verzetten tegen wettelijk getroffen maatregelen met betrekking tot de milieubelasting, in wezen draait het er steeds om, dat men meent zich als gelijkberechtigde tegenover de staat te kunnen opstellen. Men acht zich in principe niet gehouden aan het gezag van de staat, welke zijn signatuur ook is. Men gelooft - om een voorbeeld te noemen - in zijn recht te zijn, wanneer men niet alleen tegen kerncentrales demonstreert, maar buiten de rechter om, met allerlei middelen, de bestaande kerncentrales tot stoppen probeert te dwingen, ook als de overheid, met de meerderheid van de volksvertegenwoordiging achter zich, het voortwerken van deze centrales gewenst acht. Uit een stuk van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid citeer ik het volgende: 'diverse tekenen wijzen er op, dat zij (bedoeld is de overheid, E.W.H.) zelf meer en meer wordt teruggedrongen tot de rol van gelijkwaardige deelgenoot tussen de diverse maatschappelijke instituties⁹⁾. Opmerkelijk is niet dat de auteur tot deze conclusie komt, al wordt ze zelden zo duidelijk uitgesproken. De argumenten ervoor zijn duidelijk te vinden. Opmerkelijk en misschien onrustbarend is echter wel, dat hij, zonder commentaar, deze conclusie kan neerschrijven. Wat hij hier doet, is in feite het faillissement aankondigen van de moderne staat, zoals die zich in West-Europa sedert de Middeleeuwen, uit een op de grondslag van bloedverwantschap georganiseerde maatschappij, heeft ontwikkeld en vooral sedert het eind van de 18de eeuw zijn tegenwoordige vorm heeft gekregen. Het wezenskenmerk van de moderne staat is, dat hij de soevereine¹⁰⁾ organisatie van een volk is en aan deze soevereiniteit o.a. het recht ontleent, als enig orgaan, zonodig

met geweld, de burger te dwingen de wettig gestelde regels in acht te nemen. Dat de burger het recht heeft aan de rechter de vraag voor te leggen of de staat, als uitvoerende macht, deze regel op de juiste wijze toepast, doet aan deze souvereiniteit niets af. Op het moment echter, dat de staat in de positie van gelijkwaardige (gelijkberechtigde) tussen diverse maatschappelijke groepen wordt gesteld, is daarmee per definitie een einde gekomen aan zijn souvereiniteit en gaat daarmee o.a. ook de grondslag voor de monopolisering van het geweld door de staat in feite verloren. Hoe men het ook wendt of keert, het ter discussie stellen van de souvereiniteit van de staat betekent - althans in de Westerse wereld - het openen van de weg naar de chaos. Men kan van mening verschillen over de wijze, waarop de beslissingen in de staat tot stand moeten komen en met name over de wijze waarop en de mate waarin, de bevolking hierbij zal zijn betrokken. Men kan ook discussiëren over het ogenblik waarop en de middelen waarmee geweld zal worden uitgeoefend om de onwillige burger te dwingen de wetten te volgen. Met dergelijke discussies raakt men niet de wezenlijke vraag, of maatschappijen met een moderne structuur, ongeacht of zij van een kapitalistische, socialistische of welke andere signatuur zijn, zouden kunnen bestaan en functioneren zonder organen, waaraan de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid toekomt en die het recht hebben zo nodig het nakomen van de genomen beslissing af te dwingen. Men kan niet anders concluderen, dat er in deze moderne maatschappijen geen alternatief is voor de staat. In de Middeleeuwen - en iets soortgelijks geldt ook nog voor veel van de huidige ontwikkelingslanden - zou men bij het wegvallen van de nog zwakke en onvoltooide staat nog voor een deel hebben kunnen terugvallen op het gezag van bloedverwantschappelijke groepen. Bovendien kon toen de kerk zich nog in bepaalde opzichten als het hoogste gezagsorgaan presenteren. Dergelijke gehele of gedeeltelijke plaatsvervangers van de staat zijn er thans niet meer en slechts een naïf anarchisme kan veronderstellen, dat in een moderne maatschappij, gezien de enorme veelheid van groeperingen, die door een vergaande differentiatie zijn ontstaan, de regeling van de betrekkingen tussen de burgers en de organen waarin zij deelhebben, mogelijk is zonder een hoogste gezag, dat daarin een definitieve stem heeft.

Ten dele is deze opstand van het individu en groepen van individuen tegen het gezag van de staat toe te schrijven aan de veelheid van de functies, die men aan de staat geleidelijk heeft toegekend, al staat deze ontwikkeling zelf weer niet los van de groei van het hyper-individualisme. Geleidelijk is, niet formeel, maar wel feitelijk, de in wezen absurde opvatting gegroeid, dat de overheid verantwoordelijk kan worden gesteld voor het totale welzijn van de individuele burger¹¹⁾. Elk werkelijk of vermeend ongerief van een categorie van burgers roept al spoedig een nieuwe maatregel of een nieuwe overheidsinstelling op. Niet alleen leidt dit tot een verdere verzwakking van de sociale infrastructuur en de daaraan verbonden waarden en normen, maar het brengt de burger ook voortdurend in conflict met de overheid en haar organen. De om uitkeringen, subsidies, voorzieningen en vergunningen vragende burgers, die anderzijds hoge premies en belastingen moeten opbrengen, staan voortdurend als tegenpartij tegenover de vertegenwoordigers van de overheid. Zij komen telkens in situaties, waarin zij menen, dat hun onrecht wordt aangedaan. Het tegen de regels van de overheid in bereiken wat men zelf wil, wordt daardoor steeds meer van een heimelijke zonde tot een openlijk beleden recht. Hoe dit zij, men mag het een feit noemen, dat de staat in zijn positie en functie door het toenemende hyper-individualisme wordt bedreigd.

Het zou niet moeilijk zijn naast de gegeven voorbeelden nog andere¹²⁾ te noemen, die er eveneens op wijzen, dat dit hyper-individualisme de grondslagen van de Westerse maatschappij en die in Nederland in het bijzonder, dreigt te ondermijnen. De genoemde symptomen lijken me echter in dit verband voldoende. Wat de zinspreuk van de Franse Revolutie betreft, met de vrijheid en de gelijkheid zijn wij in de laatste twee eeuwen een heel eind gevorderd, althans in het Westen¹³⁾. Met de broederschap, in de zin van de verantwoordelijkheid van de mens voor het welgaan van anderen in grotere en kleinere groepen, waarin hij zich door een stelsel van normen en waarden gebonden voelt, is het echter bergaf gegaan¹⁴⁾. De Westerse mens is eenzaam geworden. Hij lijdt onder deze eenzaamheid, maar ziet haar tegelijkertijd nog als ideaal.

Wie kritiek uitoefent op de bestaande verhoudingen in de maatschappij, kan de vraag verwachten, hoe het dan wel moet en hoe de gewen-

ste verandering dan eventueel zou kunnen worden bereikt. In zijn algemeenheid is, na het voorgaande, het eerste deel van de vraag vrij gemakkelijk te beantwoorden. Onze maatschappij heeft voor haar toekomst behoefte aan een hernieuwde ontwikkeling, op verschillend niveau, van de samenlevingsvormen, waarin de mens zich geborgen, gesteund en gesterkt kan voelen en waarbinnen hij zich zijnerzijds verplicht voelt zich te bekommeren om het welgaan van zijn groepsge-noten en bereid is daarvoor offers te brengen, ook wanneer de ont-plooiing van het eigen ik daardoor wel eens anders zou kunnen verlo-pen dan hij zich had voorgesteld.

Moeilijker is het om het tweede deel van de vraag te beantwoorden. Op het eerste oog lijkt er weinig reden om te verwachten, dat er bin-nen afzienbare tijd een keer zal komen in de ontwikkeling van het hyper-individualisme. Het streven om zich los te maken uit allerlei bindingen en de neiging eigen individualiteit te cultiveren, lijken ster-ker dan ooit¹⁵⁾. Verschillende categorieën van de bevolking hebben het gevoel - en in zekere zin niet ten onrechte - dat zij hun weg naar de emancipatie nog geenszins hebben afgelegd. Een steeds verdergaande groei van de autonomie van het individu is blijkbaar voor degenen die zich bezinnen op de toekomst van de mensheid nog steeds een voor de hand liggend ideaal en het streven in die richting is de praktijk van het handelen van brede lagen van de bevolking. Deze situatie weerspie-gelt zich duidelijk in de politiek. Men krijgt soms de indruk, dat het bevorderen van de vrijheid van het individu meer dan ooit het centrale thema is geworden voor de politieke partijen in Nederland, waarin ze verder ook mogen verschillen¹⁶⁾. Liberalen en socialisten tonen zich nog steeds duidelijk de kinderen van de Verlichting, al scheidt hen dan nog altijd het uiteenlopen in standpunt met betrekking tot de vraag, in welke mate de staat er toe moet bijdragen om de zwakkeren in onze samenleving in een zodanige positie te brengen, dat zij daardoor o.a. in staat worden gesteld hun eigen individualiteit te ontplooiën. De christelijke partijen hebben, zeker tot de Tweede Wereldoorlog en ten dele ook nog daarna, uiterlijk hun weerstand tegen de verlich-tingsdenkbeelden gehandhaafd, al sleet deze innerlijk steeds meer af. Ze verloren echter geleidelijk de greep op onomkeerbare maat-

schappelijke ontwikkelingen en vertoonden, vooral tussen de beide wereldoorlogen, niet veel meer dan een weinig geïnspireerd conservatisme. Na de Tweede Wereldoorlog brak ook uiterlijk in toenemende mate het verzet tegen de Verlichting en met name tegen de individualisering. Het was een katholieke minister, die de Bijstandswet indiende, waardoor aan de laatste resten van de verantwoordelijkheid van de familie voor het materiële welzijn van haar leden een eind werd gemaakt en in feite ook aan de verantwoordelijkheid van de kerken in dit opzicht. Na de revolte aan het eind van de zestiger jaren, die de kerken zo sterk raakte, is de ontwikkeling in deze richting zeer versneld. Hoe men op zichzelf hierover ook mag denken, het valt niet te ontkennen, dat lang bij de christelijke partijen min of meer uitgesproken ideeën hebben bestaan over de sociale infrastructuur, over allerlei samenlevingsvormen en de normen welke deze dienden te beheersen. Er is daar nu weinig meer van over. Er is voor een buitenstaander thans moeilijk in het CDA - ik spreek hier niet over de persoonlijke gezindheid van zijn aanhangers - nog iets specifiek van betekenis te ontdekken met betrekking tot de houding t.a.v. de individualisering. Het lijkt dat deze partij, zij het dan met enige nuancering en op bepaalde punten misschien met enige vertraging, ook de weg naar de voortgaande individualisering wenst te volgen. Onze jongste middelgrote partij, D66, heeft de autonomie van het individu in haar vaandel geschreven en ze is duidelijk een late loot van de Verlichting. Ze vertoont steeds duidelijker de kenmerken van de Vrijzinnig Democraten van voor de Tweede Wereldoorlog, met name ook wat betreft de tussenpositie die zij inneemt tussen liberalen en socialisten, aangaande de mate van overheidsingrijpen in de maatschappelijke verhoudingen. Tenslotte de PPR, de moeite van het noemen waard, niet vanwege haar politieke macht, maar omdat zij het partij-politieke kind is van de revolte van de zestiger jaren. Van de ontwikkeling van de PPR geldt hetzelfde als hiervoor werd opgemerkt over de ontwikkeling voortspuitende uit deze revolte in het algemeen. De PPR is niet in staat geweest op enigerlei wijze vorm te geven aan het verlangen naar grotere sociale warmte, aan samenlevingsvormen, waarin men zich gebonden en geborgen zou kunnen voelen. Restte dus alleen maar het verzet tegen bestaande vormen en normen, op een wijze, die alleen de individualisering kon

bevorderen.

Al met al mag men van de politieke partijen en de kabinetten, die zij zullen dragen, ongeacht de coalities die bestaan en zullen worden gevormd, niet veel anders verwachten dan een bevordering van een beleid, dat de individualisering eerder zal stimuleren, dan omgekeerd.

Het is overigens de vraag, of men in verband met een ommekeer in de ontwikkeling naar hyper-individualisering ook in principe veel van politieke partijen zou mogen verwachten. Hier verder buiten beschouwing latende, of politieke partijen, althans gevestigde politieke partijen en via hen gevormde kabinetten, niet altijd ten opzichte van ontwikkelingen in de maatschappij eerder volgend dan leidend zullen zijn, moet worden opgemerkt, dat het hier gaat om een zaak, waarin de staat geen baanbrekende of leidende, maar hoogstens een secundaire functie kan hebben. Het gaat immers om de vorming, eventueel hernieuwing of versterking, van samenlevingsvormen in de maatschappij, die welhaast per definitie niet een gouvernementeel of semi-gouvernementeel karakter dragen en die de staat hoogstens, wanneer ze er zijn, kan erkennen en beschermen. Een nieuwe staatstaak ligt hier in wezen niet. Zouden in onze maatschappij samenlevingsvormen die binding, zekerheid en geborgenheid kunnen verschaffen, weer tot een krachtiger leven komen, dan zouden deze zelfs dat deel van de welzijnsbehartiging, dat de staat thans probeert uit te voeren, maar dit, gezien zijn aard, niet kan¹⁷⁾, in eigen kring kunnen verwezenlijken. Dat de staat m.i. ook in de toekomst een functie blijft houden in het stellen en handhaven van de randvoorwaarden voor de welzijnsbevordering, zij, ter voorkoming van misverstand, opgemerkt. Van verschillende uitvoerende taken dient hij echter om zichzelf wil zo spoedig mogelijk te worden verlost. Ook overdracht van deze activiteiten aan lagere overheidsorganen lost, wat dit betreft, weinig op en maakt ten dele de zaak misschien zelfs erger¹⁸⁾.

Het is dus primair niet uit onze politieke organen, maar uit een min of meer spontane beweging in de maatschappij zelf, dat een tegenstrooming tegen het hyper-individualisme zou moeten voortkomen. Mag men in redelijkheid verwachten, dat een dergelijke tegenbeweging zal ontstaan? Als men zich voor ogen stelt, hoe diep de wortels liggen van de ideologie van de autonomie van het individu en in hoe sterke mate

deze met alle sectoren van de maatschappij, zonder één uitzondering, verweven is, dan is voor een goedkoop optimisme geen plaats. Toch ben ik, wat dit betreft, iets minder pessimistisch dan enige jaren geleden. Zoals ik reeds eerder opmerkte, is het opvallend hoe dikwijls in de laatste tijd het hyper-individualisme in de literatuur naar voren komt. Er is wel iets aan het groeien van een bewustzijn, dat we ons in een gevaarlijke toestand bevinden. De weg van dit soms nog vage bewustzijn bij enkelen naar aanvaardbare en aanvaarde vormen van samenleving, waarin de groeiende eenzaamheid kan worden opgeheven en de mens de steun, zorg en koestering kan vinden, die hij nodig heeft, zal, zo hij er al is, een lange zijn. Vertellen, wat in concreto moet worden gedaan om die weg te vinden, lijkt haast arrogant. Wie kan zeggen, waar in de toekomst de kernen zullen liggen voor nieuwe samenlevingsvormen en hoe hun ontwikkeling kan worden gestimuleerd? Bovendien is het vermoedelijk vrij zinloos. Voor het op gang brengen van een politieke actie is het onvermijdelijk, dat men precies zegt wat men wil en hoe het moet gebeuren. Maatschappelijke processen van fundamentele aard laten zich echter niet op deze wijze in gang zetten. Deze kan men hoogstens stimuleren, door geduldig, telkens weer op de aard van het probleem te wijzen en voorzichtig mogelijkheden tot oplossing te stellen.

Eén ding lijkt me echter wel zeker; men lost het probleem niet op door terug te grijpen naar het verleden. Men kan de maatschappelijke ontwikkeling niet terugdraaien, men kan alleen op verschillende wijzen op de ontwikkeling in het verleden voortbouwen. Uitlatingen b.v., zoals men die thans wel kan horen, dat het gezin in zijn vroegere waarde moet worden hersteld, zijn in deze vorm vrij zinloos. Als het gezin een toekomst heeft - wat ik wel hoop - dan zal dit gezin van de toekomst een ander gezin zijn dan dat van het verleden. De huidige rechtsvorm b.v. is geenszins een vanzelfsprekendheid.

Ik ben geboren en getogen en ik heb geleefd en gewerkt in en vanuit de Verlichtingsdenkbeelden en het zal u dus duidelijk zijn, dat het voorgaande niet met een licht hart is gezegd. Ik ben ook niet van zins deze denkbeelden te verloochenen. Ik meen, dat ze heel veel goeds

hebben gebracht en dat we zeker een deel ervan zouden moeten meenemen naar de toekomst. Het is b.v. in de wereld bepaald niet zo, dat emancipatiestrevingen hun zin zouden hebben verloren. Men zal zich echter, anders dan in het verleden, wel voor ogen moeten houden, dat emancipatie, die normen en bindingen breekt, in wezen slechts verantwoord is, wanneer men de betrokkenen nieuwe en op den duur even hechte samenlevingsvormen kan bieden als in het verleden. Emancipatie zonder meer schept uiteindelijk slechts leegte.

De Franse revolutie in haar ontwikkeling heeft te veel onplezierige aspecten om haar straks zonder reserve te herdenken. Als historisch punt, dat een breed uitwaaieren van de Verlichtingsdenkbeelden markeert, mag men een herdenking, naar mijn mening, positief beleven. Men zal zich dan echter moeten bedenken, dat de Verlichting, als elke geestelijke stroming, in wezen is ontstaan uit verzet en dat dit verzetskarakter per se een eenzijdigheid meebracht. Men moet ernstig hopen, dat onze wereld zich nog tijdig van deze eenzijdigheid, daar waar zij het voortbestaan van onze maatschappij bedreigt, bewust wordt.

AANTEKENINGEN

1. Men zal zich misschien afvragen of het mogelijk is, een zo omvangrijk vraagstuk als de ontwikkeling, de achtergronden en de consequenties van het moderne individualisme in een afscheidscollege - dus in zeer beperkte tijd en voor een gemengd samengesteld publiek - op een aanvaardbare wijze te behandelen. Ook bij mijzelf bestond hierover twijfel. Men raakt hierbij immers aan eindeloos veel vraagstukken van historische, sociologische, psychologische, economische en politicologische aard, die niemand kan pretenderen te beheersen, laat staan in een kort bestek tot hun recht te laten komen. Mijn enige verdediging is eigenlijk, dat ik mij in de laatste jaren door dit vraagstuk, in zijn concrete betekenis voor onze tijd, in hoge mate gegrepen voel. Als een probleem op deze wijze iemand bezig houdt, mag men in de regel wel aannemen, dat hij daarin niet alleen staat en dat vele anderen het, meer of minder bewust, ook in hun geest meedragen. Het wordt dan zinvol te proberen zijn gedachten hierover enigszins systematisch te ordenen en uit te spreken, ook al is men overtuigd dat dit gebrekkig gebeurt. Dat inderdaad ook anderen met het probleem - althans met het hyper-individualisme van onze dagen - bezig zijn, blijkt, zoals ook in de tekst wordt vermeld, in de jongste tijd duidelijk. Geheel onvoorbereid op het onderwerp ben ik niet. Het vraagstuk van de modernisering van de westelijke wereld sedert het eind van de 18de eeuw, als sociologisch probleem, heeft me eigenlijk al vanaf het schrijven van mijn proefschrift bezig gehouden en over bepaalde aspecten er van heb ik bij verschillende gelegenheden ook gepubliceerd. Dit neemt echter het essayistische karakter van de hier gegeven beschouwing niet weg. Dit karakter komt ook uit in het ontbreken van pogingen om in de volgende aantekeningen een enigszins uitvoerige documentatie over het onderwerp te op te bouwen en de gedane uitspraken met een zo volledig mogelijke bewijsvoering te ondersteunen. De gegeven aantekeningen dienen in hoofdzaak om - waar nodig - de tekst enigszins toe te lichten.
2. Dit deed o.a. R. Lubbers, hoogleraar opvoedkunde te Utrecht, in een uitvoerig artikel in *NRC Handelsblad* van 31/12-1979, onder de titel: Niet de rede maar de macht heeft gewonnen. Zijn artikel draagt overigens een sterk ethisch karakter en gaat niet in op de directe bedreiging van de hyper-individualisering voor onze maatschappij.

3. Zie over de recente demografische ontwikkeling in Nederland: *Demografie, Bulletin van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut*, no. 38, november 1979. In een drietal artikelen: F.W.A. van Poppel, Huwelijksfrequentie in Nederland blijft dalen; G.A.B. Frinking en M. Niphuis-Nel, Vrijwillig kinderloze huwelijken, aantallen en kenmerken en J.S. Bakker, Het kind in de 70-er jaren, worden verschillende hier aan de orde zijnde problemen besproken. Verder ook: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 1980, no. 4, staat 5, blz. 288. Of de in de eerste maanden van 1980 opgetreden stijging van het huwelijkscijfer t.o.v. dezelfde periode van 1979, een werkelijke verandering aankondigt, of als min of meer toevallig moet worden beschouwd, valt thans nog niet te zeggen.
4. De toenemende betekenis van het volk als integratiekader is o.m. een gevolg van het verzwakken van de regionale en plaatselijke integratiekaders. De gemiddelde inwoner van Zeeland of van Groningen b.v. is thans minder Zeeuw of Groninger dan een eeuw geleden en meer Nederlander. Bij velen bestaat de neiging, uitgaande van deze onmiskenbare groei van de sociale ruimte waarbinnen men zich beweegt, wat al te gemakkelijk door te redeneren in de richting van de nog grotere integratiekaders, zoals Europa en zelfs de wereld, die men dan als aanstaande werkelijkheid ziet. Men moet constateren - zeker wat Europa betreft, m.i. in verschillende opzichten te betreuren - dat de wens in dat geval de vader der gedachte is. Na ongeveer 25 jaar EEG moeten we vaststellen, dat er misschien wel sprake is van een toenemende onderlinge economische afhankelijkheid van de EEG-landen, maar dat er van de groei van een 'Europees bewustzijn' bij de betrokken bevolkingen geen sprake is. Er zijn geen Europeanen. Realiteitszin gebiedt ons te aanvaarden, dat Europa nog lang 'l'Europe des patries' zal zijn en dat de Engelsen voorlopig rustig door kunnen gaan met hun hardnekkige gewoonte 'Europese Economische Gemeenschap' te vertalen door 'Common Market'. Een intrigerende vraag is, of onder degenen, die met hartstocht een snelle, vergaande integratie van Europa bepleiten, er niet velen zijn, die zich daarbij onbewust voorstellen, dat het verenigde Europa naar de snit van eigen land zal worden gefatsoeneerd. Ze zouden er vermoedelijk bijzonder veel moeite mee hebben, wanneer in een geïntegreerd Europa b.v. eigen sociaal (sociale voorzieningen!) en cultureel (onderwijs!) beleid grotendeels plaats zou moeten maken voor een algemeen Europees beleid in dat opzicht, dat zeker aanzienlijk anders zou

zijn dan het eigene. Het altijd nog zeer beperkte stuk eenheid van economisch beleid valt, zoals duidelijk genoeg blijkt, vaak al heel moeilijk te slikken. Er zij aan herinnerd, dat van socialistische zijde wel is opgemerkt, dat de sympathie voor een verenigd Europa aanzienlijk zou tanen, wanneer men daarin niet voldoende van eigen opvattingen op sociaal-economisch gebied zou terugvinden. Voorlopig - en vermoedelijk nog heel lang - zullen we het moeten doen met het volk als grootste geheel, dat we in bepaalde mate als levende eenheid kunnen ervaren.

5. Er zijn er - en zeker niet de eersten, de besten - die menen, dat Nederland gebaat zou zijn bij een, in een snel tempo, aanzienlijk teruglopen van zijn bevolking. Afgezien van het feit, dat dit onmogelijk is, o.a. omdat het een onvoorstelbare demografische situatie zou inhouden, wordt m.i. in een dergelijke uitspraak de enorme materiële en immateriële schade onderschat, die een op vrij korte termijn onbezet raken van een groot deel van het sociaal, cultureel en economisch apparaat zou meebrengen. Men miskent vermoedelijk ook de deprimerende invloed, die mede daardoor, van een dergelijke ontvolking zou uitgaan. Dit betekent geenszins, dat men de grote problemen kan negeren, die de zeer snelle groei van de Nederlandse bevolking in het verleden heeft meegebracht en nog meebrengt. Te gemakkelijk moet men echter ook daaraan niet allerlei rampspoeden toeschrijven. Leven de Belgen zichtbaar gelukkiger dan de Nederlanders, omdat sinds ongeveer 1875 het groeitempo van de Belgische bevolking aanzienlijk achterbleef bij dat van de Nederlandse en België daardoor nu een aantal millioenen inwoners minder telt dan Nederland? Is - om een concrete zaak te noemen, die men vaak met de bevolkingsgroei in verband brengt - daardoor het cultuurlandschap in België minder beschadigd dan in Nederland? Dat, omgekeerd, het Nederlandse volk gelukkiger is dan het Belgische, omdat het zo sterk groeide, valt zeker eveneens moeilijk te verdedigen. Uitgaan van de wenselijkheid van een ongeveer gelijkblijven op lange termijn van de Nederlandse bevolking - zoals in de tekst impliciet min of meer wordt gesuggereerd - is natuurlijk ook willekeurig. Het drukt in wezen niet meer uit dan de overtuiging dat extremen naar beide kanten grote bezwaren met zich meebrengen.
6. Harde feiten, met name kwantitatieve gegevens, waarop men zich bij een uitspraak als deze kan baseren, zijn moeilijk te verschaffen. Zelfs als men, b.v. met behulp van sociologische en psychologische technieken, precies (kwantitatief) zou kunnen vaststellen, hoe de

sociaal psychologische situatie van de jongere generatie thans is en hoe de graad van het onbevredigende van deze situatie correleert met andere verschijnselen, dan weet men nog niet hoe de ontwikkeling van de maatschappelijke verhoudingen de situatie van de jeugd heeft bepaald. Om hierover een oordeel te kunnen vellen, zouden we met dezelfde mate van nauwkeurigheid moeten weten, hoe b.v. 25 jaar geleden die situatie van de jongeren was en hoe het toen stond met de factoren die daarop van invloed zijn. Een typisch voorbeeld vormen de gegevens over kindermishandeling, die in de laatste jaren zijn gepubliceerd. Hoe onrustbarend die op zichzelf ook zijn, ze zeggen niets over de invloed van de huidige sociale verhoudingen op dit verschijnsel. Afgezien van de incompleetheid van de nu bekende gegevens, missen we elke mogelijkheid tot het aanduiden van de plaatsvindende ontwikkeling, omdat we geen gegevens uit het verleden hebben. Kwantitatieve gegevens over de relatie van kindermishandeling tot bepaalde sociale achtergronden ontbreken in feite geheel.

We zullen het, wat ons inzicht in ontwikkeling in de situatie van de jongeren betreft, voorlopig nog in de eerste plaats moeten hebben van allerlei gegevens van meer kwalitatieve aard.

7. Ik citeer met betrekking tot houding tegenover bejaarden uit een artikel van Ph.A. Idenburg, Politisering in de gezondheidszorg, *Socialisme en Democratie*, september 1979, blz. 419, het volgende, schrijnende, maar in verschillende opzichten typerende voorbeeld: 'Een oude vrouw, die stervende is, wordt op een zaterdagavond door haar dochters teruggebracht naar haar flat. Vervolgens wordt de GGD opgebeld met de mededeling dat er al weer een eenzame vrouw ligt te sterven. Als er niet snel voor een ziekenhuisbed wordt gezorgd kan men, zo wordt gedreigd, daarover maandag in *De Telegraaf* lezen. Een man met grote beleidsverantwoordelijkheid komt daarom tot de conclusie, dat in onze grote steden meer terminal care clinics (klinieken voor stervensbegeleiding) moeten komen'.

Drie zaken vallen in dit citaat op. In de eerste plaats denken de dochters, die blijkbaar met hun moeder niet in onmin leven, er kennelijk niet aan, dat het hun plicht is bij de oude vrouw te blijven en haar in haar laatste uren bij te staan. 'Ze' moeten maar voor haar zorgen. In de tweede plaats demonstreert zich hier de vulgaire terugslag van een 'politisering' van de gezondheidszorg. In de derde plaats is de reactie van de 'man met grote beleidsverantwoordelijkheid' opvallend. Het komt blijkbaar niet bij hem op, dat het funda-

mentele probleem ligt in een scheef gegroeide houding tegenover de medemens en dat een werkelijke oplossing slechts kan worden gevonden in een verandering van houding in dat opzicht. Hij meent blijkbaar, dat nog maar weer nieuwe (semi)-overheidsinstellingen in het leven moeten worden geroepen, waarvoor dan - misschien nog - barmhartige Samaritanen kunnen worden gevonden, die - zo goed en zo kwaad als dat gaat - de taak overnemen, die de dochters van zich afschoven.

8. Het is bekend, dat in Engeland reeds een belangrijk gedeelte van de plaatsen in de gezondheidszorg door buitenlandse arbeidskrachten worden ingenomen. Men mag aannemen, dat de beloningsstructuur in de gezondheidszorg in Engeland hierbij een rol speelt. Belangrijk is vermoedelijk echter ook, dat in de cultuur van deze vreemdelingen - met name wat de vrouwen betreft - de plicht van de zorg voor de naaste wordt aanvaard met een vanzelfsprekendheid, die bij ons steeds meer verloren dreigt te gaan.
9. *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid*, Werkprogramma tweede Raadsperiode; commentaar van externe deskundigen, z.j., blz. 2.
10. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat het aanvaarden van een internationaal recht en het deelnemen in internationale organisaties - als b.v. de EEG - door een staat zijn souvereiniteit niet werkelijk aantast. Het afstaan van rechten en bevoegdheden in zulke gevallen geschiedt op vrijwillige basis en kan worden herroepen.
11. Een uitvoerige beschouwing over de sociale effecten van de verzorgingsstaat, die uitmondt in een oordeel, dat men als vernietigend kan kwalificeren, vindt men in J.A. Stalpers, Van een verzorgingsstaat naar een zorgende samenleving, opgenomen in: J.C.M. Hattinga Verschure (redacteur), *Zorgverlening in beweging*, 1979.
12. Als een enkel voorbeeld noem ik nog een artikel van J.W. Becker, medewerker van het Sociaal en Cultureel Planbureau, Ziekteverzuim is afspiegeling van ons individualisme, *NRC Handelsblad*, 12 november 1979.
13. Er is van afgezien de effecten van de individualisering in de niet-Westerse wereld in de beschouwingen te betrekken. De Verlichting is een typisch Westers verschijnsel en men mag betwijfelen of in de niet-Westerse wereld, hoe heterogeen deze op zichzelf ook mag zijn, ooit ergens iets van een geestelijke stroming van die aard

zou zijn ontstaan, als zij aan zichzelf zou zijn overgelaten. Dat met de Westerse invloed een aanzienlijk stuk individualisme is geïmporteerd, niet alleen rechtstreeks door de wijze van handelen van de vertegenwoordigers van het Westen, maar ook door de mentale invloed die van hun uitging op althans een deel van de oorspronkelijke bevolking, is natuurlijk een feit. De wijze, waarop deze invloed is verwerkt, hangt zeker in sterke mate af van de eigen cultuur en de structuur van de niet-Westerse samenlevingen. Men zegt vermoedelijk echter niet teveel, wanneer men constateert, dat in het bijzonder in die niet-Westerse maatschappijen, die nog in hoofdzaak op bloedverwantschappelijke (tribale) grondslag waren georganiseerd, het geïmporteerde individualisme belangrijke sociale verwoestingen heeft aangericht en nog aanricht.

14. Hoewel alleen een uitvoerig onderzoek hierover een duidelijke conclusie zou kunnen opleveren, heb ik de indruk uit de mij bekende literatuur, dat van de drie elementen van de zinspreuk van de Franse revolutie in de politieke en maatschappelijke discussie, de broederschap altijd als het stiefzusje heeft gefungeerd en in feite is beschouwd als een fraai, maar niet essentieel aanhangsel, hetgeen overigens niet verwonderlijk is. Ook in onze tijd vormen de elementen vrijheid en gelijkheid uit deze zinspreuk nog steeds een uitgangspunt voor de gedachtenwisseling, waarbij dan veelal het vrijheidsstreven wordt geïdentificeerd met het liberalisme en het gelijkheidsstreven met het socialisme. Hierbij speelt dan o.a. de vraag, in hoeverre deze twee zich laten verenigen, een belangrijke rol. Men vindt het blijkbaar echter niet belangrijk zich af te vragen, hoe de broederschap aan haar trekken komt. Opgemerkt zij, dat de broederschap, zoals hier bedoeld, met het begrip solidariteit, zoals dit in betogen van politieke en maatschappelijke aard bij gelegenheid opduikt, weinig heeft te maken. Met de term solidariteit, zoals die vooral uit de arbeidersbeweging bekend is, bedoelde men het elkaar terzijde staan in het bereiken van overeenkomstige, maar toch in wezen individuele doeleinden. Zelfs in deze zin heeft in onze hyper-individualistische tijd het beroep op deze solidariteit vaak meer weg van 'godspe' dan van een reële poging tot het opwekken van latent aanwezige gevoelens.
15. Interessant is in dit verband de reactie van enkele Nederlandse opiniebladen op het boek van de Amerikaanse auteur, Christopher Lasch, *The Culture of Narcissism*. Lasch ziet onze maatschappij aan de gerichtheid van de individu op zichzelf ondergaan. Men is

er blijkbaar wel even door getroffen, maar men tracht daarna de conclusies en de consequenties ervan zo spoedig mogelijk weg te redeneren, omdat men zich in zijn gedachten van het hyper-individualisme niet wil en niet kan losmaken. Wel heel opmerkelijk, om niet te zeggen bizar, zijn de conclusies, waartoe Betty Paërl, Geen socialisme zonder narcisme, *De groene Amsterdammer*, 21 november 1979, komt in haar beschouwing naar aanleiding van het boek van Lasch. Zie ook het artikel van Coen van Harten en Wim Brands, De egoïstische mens; zo leven we in 1980, *Elseviers Magazine*, 3 november 1979.

16. Een typisch voorbeeld hiervan vormt, dat het poneren van het vergaand individualistische principe van de zelfontplooiing als een wezenlijk uitgangspunt voor het onderwijsbeleid, politiek nauwelijks enige repercussie oproept. De psycholoog Duijker heeft in een uitvoerig artikel op dit naar voren schuiven van de zelfontplooiing, als hoeksteen in de ontwikkeling van het onderwijs, scherpe kritiek uitgeoefend (De ideologie van de zelfontplooiing, in H.C.J. Duijker, *De problematische psychologie*, 1979, blz. 106-144). Hij wijst er op, dat de psychologische fundering van het aanvaarden van de zelfontplooiing als doelstelling van het onderwijs zwak en onvoldoende is en dat het centraal stellen van deze zelfontplooiing in feite een egocentrische houding stimuleert. Hij schrijft o.a. (blz. 131): 'Wie alleen maar uit is op 'zelfontplooiing' houdt met andere mensen geen rekening, zomin als een boom met andere bomen rekening houdt. Het is in dit verband vermeldenswaard, dat in de uitvoerige beschouwing over de doelstelling van het onderwijs nergens wordt gerept over het (leren van) rekening houden met anderen'.
17. Zie over de mislukking van de pogingen van de overheid om aan de welzijnsbehartiging een menselijke inhoud te geven, o.a. de in aantekening 11 genoemde bijdrage van Stalpers.
18. De verdediging van de overdracht van werkzaamheden en bevoegdheden van de centrale overheid aan provinciale en vooral gemeentelijke overheden, wordt traditioneel altijd gezocht in de uitspraak, dat de lagere overheden dichter bij de burger staan. Voor zover men hierbij bedoelt, dat bij het gemeentelijk apparaat meer kennis bestaat van de plaatselijke verhoudingen dan bij een departement in Den Haag en zo die kennis niet mocht bestaan, deze gemakkelijker is te verzamelen, is dit natuurlijk wel juist. Wel laat het voorbeeld van de bemoeiingen van rijksoverheid met de landbouw zien,

dat bij een goede spreiding van een rijksorgaan over het land, met daaraan aangepaste bevoegdheden van de ambtenaren, het inzicht in de plaatselijke verhoudingen voortreffelijk kan zijn en het contact met de betrokkenen weinig te wensen behoeft over te laten. Wanneer men met genoemde uitspraak bedoelt, dat de gemiddelde burger zich bij het gemeentelijk overheidsapparaat meer geborgen en meer thuis voelt dan bij een onderdeel van het rijksapparaat, dan is dat in zijn algemeenheid een onbewezen stelling. Voor gemeenten van enige omvang geldt dit m.i. zeker niet en voor de kleinere gemeenten, voor zover het daar in het verleden gold, thans in sterk afgenomen mate, o.a. door de toegenomen grootte van de gemeenten en de nog sterker toegenomen omvang van het ambtelijk apparaat. Voor de doorsnee inwoner is het administratieve apparaat van de gemeente vermoedelijk even vreemd als het belastingkantoor. Tegenover de grotere nabijheid van het gemeentelijk apparaat staat dan als nadeel, met name wanneer het gaat om welzijnsaangelegenheden, waarbij veelal directe belangen van individuen en groepen van individuen zijn betrokken, dat de kans op onoirbare politieke of maatschappelijke druk en op pogingen van relaties gebruik te maken, t.a.v. het gemeentelijk apparaat groter zal zijn dan t.a.v. het rijksapparaat. Ook al neemt men aan dat de betrokkenen in het algemeen geneigd zullen zijn aan dergelijke praktijken de nodige weerstand te bieden - persoonlijk ben ik van mening dat dit in de regel wel het geval zal zijn - niet te voorkomen is, dat allerlei veronderstellingen en beschuldigingen hierop betrekking hebbende, gemakkelijk zullen opkomen en de ronde zullen doen, hetgeen natuurlijk niet bevorderlijk is voor de plaatselijke verhoudingen en het gezag van het gemeentelijk bestuur. Vermoedelijk zou overdracht van taken met betrekking tot de welzijnszorg van het Rijk aan de gemeenten geen enkele van de wezenlijke problemen, die zich thans voordoen, oplossen en nieuwe problemen scheppen.